

לידירי ורעי יחיאל
מנחת שי

הערות על לשונו של עגנון אגב קריאה ב"תמול שלשום"

גבריאל בירנבאום

ראשית דבר

כשקראתי לראשונה את יצירת המופת של עגנון "תמול שלשום" עול לימים הייתי, כבן שמונה-עשרה או תשע-עשרה, ולא עמרתני עדיין על דעתי הבלשנית. נדמה לי שגם ליהנות מתוכנו לא הייתי בשל דיי אז.

החלטתי לקרוא את היצירה שוב לפני שנים מספר - ועולם חדש נגלה לעיניי. התפעלתי מהיופי ומהעמקות שלה, ומלשונה הנפלאה והייחודית. תוך כדי קריאה סימנתי בעיפרון מקומות שעוררו את תשומת ליבי.

במאמר זה אני מביא את תוצאות עיוני במקומות ההם. על עניינים רבים העירו כבר לפני, וציינתי לאלה שלא נעלמו ממני.

על יד יחיאל

קובץ מחקרים ומאמרים
מוגש ליחיאל קארה עם פרישתו לגמלאות

עורך
שלום פנחס-כהן

סייע בעריכה
דורון יעקב

תשלום

אותו בית שיצחק מצא בו דירה בית המשומד היה נקרא (עמ' 200); ולשון אונגרית יצחק לא הכיר (עמ' 296); אבל מיום שבלק גלה ממאה שערים ונטרד מבית חיותו (עמ' 471); לא יצאו שלושה שבועות עד שיצחק התחיל חושש בגופו (עמ' 600).
לא מצאתי התניה לסטייתו מהסדר הרגיל.⁶

א

ענייני תחביר

סדר המילים

א. הקדמת הלוואי לגרעינו

משהי¹ תועלת יש (עמ' 9) – הלוואי קודם לגרעינו, שלא כדרך המלך של העברית. בסגנון הקלסי ייאמר, כמובן, תועלת כלשהי. במקרא ובל"ח יש, כידוע, מקרים מעטים שכינוי הרמז קודם לגרעינו: כי זה משה האיש (שמות לב, א); זאת קומתך דמתה לתמר (שה"ש ז, ח); זו עירות העיד (נזיר ג, ב); זו הלכה שלח (גיטין ו, ז).²
בספרות הרבנית המאוחרת ובלשון ימינו יש שימוש באיזה הקודם לגרעינו להביע סתמיות או במשמעות 'אחרים, קצת', כגון: לבטל איזו מצוה מכל מצות עשה (הקדמת הרמבם למשנה, מהרורת קאפח, עמ' ז; וכך גם במהרורות אחרות); מי הקדימני שעשה לי איזה דבר (פירוש המלבי"ם לאיוב מא, ג); מעמדם המדיני של היהודים באיזו ארץ אחרת (אחר העם, תרגום הצהרת בלפור).³
ומצאתי כדוגמתו בעזרת חיפוש ברשת: לא יכיל משהו תועלת (בעל הסולם, הקדמה לספר פנים מאירות ומסבירות, עמ' 136, אות ה); אם אחר כל הדיבור, אוכל להרויח משהו תועלת (ר' יצחק שינקר מביאליסטוק, מצטטו הרב ב' הלחמי). למען ההתאם כתב עגנון משהי דווקא.⁴

ב. במשפט משועבד

במשפט משועבד שנשואו פועל בעבר או בעתיד הנשוא קודם לנושא.⁵ לעיתים עגנון מרשה לעצמו לסטות מהכלל הזה:

- 1 על המילה משהי עצמה ראו להלן בסעיף הדין באוצר המילים.
- 2 ראו אור, תחביר, עמ' 212.
- 3 ראו דוגמה זו, דוגמאות נוספות ועיון בתופעה אצל אבינרי, יד, עמ' 25-27.
- 4 על סטיותיו של עגנון מההתאם התחבירי המקובל ראו להלן.
- 5 ראו, למשל, פרץ, תחביר, עמ' 115.

ג. שני נסמכים לסומך אחד

גאוני ורבני האשכנזים (עמ' 462); נשאו ונתנו עם חכמי ורבני ירושלים (עמ' 522; 570); גאוני וצדיקי העיר (עמ' 545); בכתב ובלשון אשכנז (סמוך ונראה, עמ' 9).
סוגיה זו ידועה עד מאוד, ורבים דשו בה. ראשיתה כבר בוויכוח בין הסופר שמעון ברנפלד לבין אהרן מזי"א, חבר ועד הלשון, מעל דפי "הצפירה" בשנת תרע"ב.⁷
עגנון לא נמנע מלהשתמש במכנה הזה.

ב

התאם

איזה, אילו, איזו

ולא היו יודעים איזו בגדים ארץ זו צריכה (עמ' 10); ואיזו מיני געליים [...] ואיזו מיני עורות (עמ' 101) –
כידוע, אין במקורותינו צורת רבים מובהקת של כינוי השאלה איזה. בכתבי היד של ל"ח משמשת אֵלֶּז גם ככינוי הרמז לרבים (במקום אֵלֶּה המקראית) וגם ככינוי השאלה, צורת הרבים של איזה, ולא תמיד קל להבחין בין שתי המשמעויות.⁸ במסירות של ספרות חז"ל כימי הביניים צמח השימוש באיזו כצורת הרבים.⁹

- 6 השור: מנצור, עיונים, עמ' 118-119.
- 7 ראו אבינרי, עמ' 425. וראו את דיוניהם של גושן-גוטשטיין, טור הלשון, "הארץ", נובמבר 11 ו-18; ח"א כהן, העברית הרבנית, עמ' 37-39.
- 8 ראו סגל, עמ' 59-60; ברגרין, עמ' 66-67. על היווצרותה של אילו, בלי דגש בלמ"ד, ראו במאמרו של מישור.
- 9 ונמצא גם איזה לרבים; ראו דוגמאות אצל עגנון וילון במאמריהם המוזכרים בהערות 10 ו-12.

בעניין הזה - כבעניינים אחרים - לא הסתפק עגנון בחוש הלשוני הנפלא שלו, אלא חקר וברק את העניין: "נמצא שאף אני הייתי סבור, שנכון לומר 'באילו פנים'. אלא דוקא מאותה סליחה למדתי, שנכון יותר לומר 'באיזו פנים'",¹⁰ והוא הולך ומונה עדויות לרוב, ומסכם: "אחר שראיתי שתיבה זו צריכה פירוש, תפסתי לשון פשוט וכתבתי: באיזו פנים."¹¹ ואף ילון תמך בדעתו: "וכבר הרבה שנים מתווכחים והולכים, איזוהי הצורה הנכונה, וכמה השתדלו לעקור 'איזו' לרבים, השתדלו ולא עלתה להם".¹²

במספרים

שתי רגל (עמ' 22) -

השם הנמנה בלשון יחיד, בניגוד לכלל. נראה שחברו כאן שתי סיבות: שם המידה הזה, אף על פי שאין הוא לועזי, מתורגם הוא מלועזית (foot באנגלית, fuss בגרמנית); צורת הרבים העברית מעוררת קשיים: צורת הריבוי רגלים תפוסה למשמעות 'חג'; רגליים היא צורת זוגי, ותישמע מוזר לריבוי רגיל.¹³

ששה גרוש (עמ' 503) -

שם המטבע הלועזי גרם לשימוש בצורת היחיד.¹⁴ מעין אסמכתא לשימושים האלה עשויה להימצא במקרא, בשימוש במילה רבוא ביחיד לאחר המספרים שתיים וארבע (עזרא ב, סד; נחמיה ז, טו, עא).¹⁵

10 עגנון, באיזו פנים, עמ' 38.

11 שם, עמ' 39.

12 ילון, באיזו פנים, עמ' 59. וראו את מחקרו המקיף של קררי על תחבירה ושימושיה של איזה/איזו (עמ' 141-199), ובייחוד בעמ' 183-195, ששם תיאר בהרחבה את נוהגו של עגנון במילה הזאת. אחת ממסקנותיו: "החוקיות ה'חדשה' שנהג בה עגנון בתחביר של איזה/איזו מעלה את הסברה, שהוא ראה בה המשך של לשון חכמים, בתוספת מקצת מההתפתחויות החדשות שבלשון הרבנית" (שם, עמ' 186).

13 אף על פי כן מורה האקדמיה ללשון את השימוש בצורה הזאת, ולא התירה את השימוש ברגל לציון רבים (ראו החלטות בדקדוק, עמ' 92).

14 השוו את היתר האקדמיה ללשון להשתמש בצורת היחיד כששם המידה או המשקל לועזי, כגון "שני מטר" (שם, עמ' 92).

15 האקדמיה ללשון התירה להשתמש כמיליון ומיליארד לציון הרבים גם לאחר המספרים 2-10 (שם, עמ' 91).

שש מאות מטר מרובעות (עמ' 503) -

נראה שכאן נגרר הסופר (במכוון?) אחר המילה מאות.

שתי קצותיו (עמ' 97) -

אף על פי שצורת היחיד נפרד היא קצה, שם בנקבה, מצאנו במקרא בצד שתי קצות (בנסמך) גם שני קצות,¹⁶ והמספר הבא עם קצותיו הוא תמיד שני, בזכר. והינה עגנון בחר לכתוב דווקא שתי קצותיו.

מקרים אחרים

כבר אמרנו שחברים היה לו ליצחק ואילו חברות לא היו לו (עמ' 125) -

כידוע, במקרא יש שהנשוא הפועלי בא ביחיד ואינו מותאם לנושא שהוא שם ברבים.¹⁷ הדבר שכיח במיוחד כשהנשוא קודם לנושא, וביותר בפועל היה, אבל נקרה גם כשהיה בא אחרי נושאו (כגון: ובני בית ה'יה לי - קודה ב, ז).¹⁸ במשפט שלפנינו אפשר שיש כאן גרירה לפנים של היה אל יצחק - יחיד; בפסקית הבאה "תוקן" הדבר.

שבת כשם זכרי: שהשבת ממשמש ובא (עמ' 246); שבת כזה כאותו שבת שנתרוקן הבית (עמ' 491) - בארבעה מקומות במקרא שבת בלשון זכר, כגון: שִׁמְרָה שֶׁבֶת מִחֻלְלוֹ (יש' נו, ב). גם בכרכת המזון בנוסח האשכנזים והספרדים: השבת הגדול והקדוש הזה. והשימוש הזה נמצא בספרות הרבנית.¹⁹

ייתכן שהעדיף כאן עגנון את השימוש הזה דווקא בגלל נדירותו.²⁰

16 ראו הערה בראש הערך קצה במילון BDB (עמ' 892).

17 גזניוס, עמ' 465.

18 שם, עמ' 467.

19 ראו ברגרין, עמ' 169, וגם בהערה 9 שם.

20 אגב, צורת הריבוי של שבת בידיש היא שבתים!

ג
מילות היחס

כך קיבל יצחק הסכמתו של אביו על הנסיעה (עמ' 9) - בעברית בת-זמננו הפועל הסכים במשמעות 'נתן את הסכמתו, הרשה', מתקשר עם המשלים בדרך כלל באמצעות ל-: "משרד הבריאות הסכים לכל הדרישות"; "לא הסכים לבקשת פלוני" (מן המרשתת).²¹

אבל בספרות חז"ל מצאנו: "כיון שראה פרעה, אמר: בעל צפון הסכים על גזירתי" (מכילתא דר' ישמעאל, בשלח ב); "גדול היה יתרו, שהסכים הקב"ה על דבריו" (מדרש אגור טז).

הסבירו לה כל הענין והסכימה לו (עמ' 432) - על פי ההקשר, המשמעות היא: 'הסכימה להצעתו להינשא לו'. שימוש זה קרוב למה ששגור בפי הילדים, כגון: אמא שלי הסכימה לי לאמץ חתול (המרשתת).²²

יצאו להם [...] להשכיר עצמם לפועלים (עמ' 56) - בעברית שלנו היינו אומרים כפועלים או בתור פועלים. לא מצאתי במקורות הקלסיים מבנה דומה עם המילים האלה. בעל שו"ת "קול מבשר" (המאה העשרים) משתמש במבנה כזה במילים האלה עצמן: אין אדם משכיר עצמו לפועל אלא מתוך דוחק (חלק ב, סימן א). אפשר, כמובן, להשוות זאת לשימוש דומה במקרא: לְעֵבֶד נִמְכַּר יוֹסֵף (תה' קה"ז), ובספרות חז"ל: "מוכר עצמו לעבד" (תנחומא בהר, ג) - כלומר: תוכן המושא אינו הקונה, אלא התפקיד שימלא הנמכר (או המושכר).

והואיל והוא נמנה על היישוב החדש (עמ' 83); יצחק לא נמנה עם שום מפלגה (עמ' 103) - רבים מתקנים נמנה על לנמנה עם במשמעות 'שייך ל-', נכלל בין'.²³ עגנון נקט את שתי הדרכים.

21 אנחנו משתמשים בהסכימו על במשמעות 'הגיעו לאחידות דעים בעניין', כגון: 23 מדינות באיחוד האירופי הסכימו על הקמת כוח צבאי משותף" (המרשתת).
22 וראו במאמר "את מסכימה לי?" שבאתר האקדמיה ללשון העברית:
http://hebrew-academy.org.il/2014/01/12/את-מסכימה-לי-215.
23 ראו, למשל, אצל בנדוויד, עמ' 225; סיוון, עמ' 215.

ד
צורות

הפועל

ואינו מעיז להרים ראש (עמ' 17) - במקרא הטברני נשמר ההבדל בין הָעִז (עז"ז, הפעיל) במשמעות 'נהג בעוז, לא פחד', לבין הָעִיז (עו"ז, הפעיל) במשמעות 'אסף'; אבל ההיקריות אינן רבות. בל"ח רוב ההיקריות הן על דרך ע"ו. לדוגמה: אין אדם מעיז פניו בפני בעל חובו (בבלי, כתובות יח ע"א);²⁴ דר' אלעזר בן יעקב סבר: לא שניא בו ולא שניא בבנו אינו מעיז, הילכך לאו משיב אבידה הוא. ורבנן סברי: בו הוא דאינו מעיז אבל בכנו מעיז, ומדלא מעיז משיב אבידה הוא (בבלי, שבועות מב ע"ב). רוב מתקני הלשון דרשו לדבוק בהבחנה המקראית.²⁵ עגנון כתב כמקובל בלשון חז"ל.

יצחק התחיל מתרשל בעבודתו. ומשהתרשל נתרשל (עמ' 154) - המשפט הזה בנוי כדוגמת משפטים כמו "כיון דדש דש" (בבלי, גיטין נו ע"ב); "הואיל ונודחה ידחה" (שם, מגילה ה ע"א). עגנון ניצל כאן את כפל הצורות של הבניין הזה - המקראית והחז"לית - כדי לגוון.²⁶

הולכי בטל ומחרחרי ריב שעשאו את הארץ פלסתר (עמ' 293) - אין בידי להסביר את הצורה הזאת כאן, ואולי היא ט"ס.²⁷

24 ומעניין שפרץ, עמ' 34, מצטט את המשפט הזה עצמו כאילו נכתב "אין אדם מעיז והניקוד שלון פניו...". אף על פי שהגרסה, גם ברפרס וילנה, היא מעיז.
25 ראו, למשל, פרץ, שם. אבל סיוון, עמ' 74, מתיר לבטא הָעִיז על סמך המצוי בל"ח.
26 ואולי גם קצת להתמיה ולהפתיע.
27 לו ידעתי שיש קיום אמיתי לצורה הזאת, היה אפשר להסבירה כגזירה לאחור של הצורה עם הכינוי החבור, לאחר שניטל הכינוי, כגון: עֲשָׂאוּ; לאחר הסרת הכינוי נותר עֲשָׂאוּ.

שם העצם

לחם וסרדינות (עמ' 27) -

הנה כמה עדויות לצורת הריבוי הזאת:

מאכילה לא הסתלקה, אלא שגם שתיה נוחה לה. שלחתי להביא יין-שרף, שכר, כרכשאות, סרדינות (ישעיהו ברשדסקי [1908-1871], "לא קבצנית", פרויקט בן-יהודה - http://benyehuda.org/bershadsky/barshadsky_031.html); מאמר של ב"ז הרצל בתרגום עברי בשם "קשינוב והסרדינות" [1903?] (הוזכר באתר "דבר ראשון" מ-16 בדצמבר 2016).

ובמשך רגעים אחדים ערוך השולחן. רוד'קה הנהג הביא בינתיים קופסת סרדינות שהביא אתו מן העיר (מרים זינגר, "דבר", 20 ביוני 1947).

פרט שנראה רלוונטי לעניין: בתקנות הדיג 1937 (שנוספו להן תיקונים במשך השנים), נקראים כמה סוגי דגים סרדינה.²⁸

מצאתי סרדינות גם אצל סופר בן ימינו: "למה לכן לנסוע כמו סרדינות באוטובוס? אעשה לכן מחיר מיוחד ואקח אתכן לירושלים". (אהוד בן עזר, "שלוש אהבות", אתר "חדשות בן עזר"²⁹ נראה לי שנקט כאן כך בכוונה, כי מדובר בשלוש נוסעות - נשים).

טול עגבנית [...] חתיכה של עגבנית (עמ' 50) -

הצורה הזאת של המילה - בצד הצורה הנפוצה היום עֶגְבָנִיָּה - הייתה קיימת כבר מתחילת שימושה. סיוון מעיד שילין כתב כך בשנת תר"ס.³⁰ במילון גור אפשר לעקוב אחר המעבר: במהדורת תרצ"ה גרס עֶגְבָנִיָּה³¹; במהדורת תש"ו: עֶגְבָנִיָּה. אבל ב"ילקוט צמחים" של ועד הלשון כבר בתר"ץ - עֶגְבָנִיָּה.³²

28 ראו

http://www.sviva.gov.il/InfoServices/ReservoirInfo/doclib/%D7%98%D7%91%D7%A2/word/tev_a38.doc

29 ראו <https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/hbe/hbe00843.php>

30 ראו סיוון, העגבניה, עמ' 80.

31 ובהערות שוליים טרח לתרגם את המילה לארבע שפות.

32 ולצידו גם הערך עֶגְבָנִיָּה, והגדרתה: 'מבקשת אהבה...'

כמה קיוויות קיווה יצחק. עכשיו כל קיווייו הלכו (עמ' 228) -

נראה שהמקור לצורה המוזרה הזאת הוא המדרש הזה: אמר ר' לוי: שלש קיוויות טובות קיוו ישראל על הים: קיוו לתורה, קיוו לדגלים, קיוו למשכן (שיר השירים רבה ב,ג, פסקה ג). - במאגר המילון ההיסטורי קבעו את צורת היחיד: קוויָה. אבל על פי קיווייו במשפט השני, נראה שעגנון תפס את קיוויות כצורת ריבוי של קווי.

כאן קרן איל וכאן יתירות הדרכים [ולא יְתוּדוֹת] (עמ' 277) -

במקרא הצירי נחטף בצורת הנסמך: יְתוּדוֹת. כך גם במשנה כ"ק (למשל בכלים יד, ג) וגם במסורת תימן (למשל במהדורת בן-נון שם).

אבל יש מסורות שהמילה ניטית בהן בשימור הצירי:

במש"ל במשנה (למשל בכלים יד, ג).

כ"י ליידין לירושלמי: תני: מסתלקין לצרדין מפני יתירות דרכים [...] והיו מסתלקין לצרדין מפני יתירות דרכים (ירושלמי ברכות ב,ח, ה ע"ד). כך גם בדפוס וילנא.

כ"י אוקספורד 366 לבבלי שבת: שכן קושרין ביתירות אהלים (שבת עד ע"ב). ומצאתי לפחות פעמיים בכתיב מלא יו"ד גם בדפוס וילנא: ב"ק פא ע"א ושם ע"ב.

גדוד חמשה, כגון רכסים שהן יתירות הארץ (נסים גאון בן יעקב, פירושים לתלמוד, עירובין ה,א <עמ' 133>).

ובכן, היה לעגנון על מה לסמוך כשנקט את הצורה הזאת. קרוב לוודאי שהאשכנזים קראו כך גם במקומות שהכתיב חסר.

ביטויים

ונשתייר יצחק מיותם פי כמה מרובה (עמ' 39); חזר מאצל הזקן כשנפשו רעבה פי כמה מרובה (ועוד) -

כלומר: גדול פי כמה, רב פי כמה. נראה שהביטוי הנדיר הזה היה חביב במיוחד על עגנון: בכתביו מצאנו לא פחות מ-37 היקרויות שלו, מתוכן 12 ב"תמול שלשום". לא מצאתי אותו בכתבי סופרים אחרים.

הביטוי מצוי בספרות הקבלה המאוחרת, כגון:

להיות היסורים והמכאובים שסובלים בשביל השגת קיום חייהם עולה פי כמה מרובה על קצת התענוג שמרגישים בחיים הללו (י"ל אשלג, תלמוד עשר הספירות, תשט"ז).

ר' אלטר [...] ראה שהגיע זמנו להחזיר גופו לחיק אמו (עמ' 345) - הביטוי מבוסס על דברי האמורא לפני פטירתו, המובאים בירושלמי: ומה הנייה אית לי, ואנא מוכר מרגלית גוא ארעא מסאבתא, לא דמי הפולטה לחיק אמו לפולטה בחיק נכריה (ירושלמי יב, ג, לה ע"ב) - תרגומו: ומה הנאה יש לי, ואני מאבד את מרגלית (כלומר: נשמתי) בתוך ארץ טמאה, אינו דומה הפולטה (את נשמתי) לחיק אמו לפולטה בחיק נוכרייה. ארץ ישראל נמשלת כאן לחיק אמו של האדם, לעומת ארץ נוכרייה.³³ ר' אלטר שבסיפור עמד ללכת לעולמו בארץ ישראל.

אוצר המילים וסמנטיקה

משהי תועלת יש (עמ' 9) -

המילה משהי כלקסמה בפני עצמה³⁴ אינה מתועדת במקורות. סביר שעגנון יצרה (?) על פי משהו. זו עצמה, כלקסמה עצמאית,³⁵ נקריית בייחוד במשמעות של 'קצת, בכמות זעירה', כגון: "גלוי היה לפני מי שאמר והיה העולם שהברזל ממיית במשהו" (ספרי במדבר קס); "צריך שיהא ארכה ארבע אמות ורחבה אחד עשרה [!] טפחים ומשהו" (בבלי, עירובין פז ע"א). למשמעות זו נוצרה גם צורת הריבוי משהויין (בבלי עירובין פז ע"א - פעמיים; שתי ההיקריות היחידות בספרות התלמוד).³⁶ על סדר המילים בצירוף משהי תועלת ראה בסעיף התחביר.

33 וראו גם ירושלמי מו"ק ג, א <פא ע"ג>. והשוו: "יצריך כל איש ישראל לחבב את א"י ולבא אליה מאפסי ארץ בתשוקה גדולה כבן אל חיק אמו" (ספר חרדים, מצוות התלויות בארץ ישראל, פרק ב).
34 להוציא מקרים כמו "לשכר את האוזן מה שהיא יכולה לשמוע" (מכילתא דר"י, בחדש ויתרו, ד); "זו תשחט לשום מה שהיא" (תוספתא כריתות כד, וכיוצא באלה).
35 להוציא מקרים כגון "לכל שבת ושבת לפי משהו" (ספרי במדבר קלב) וכיוצא בו.
36 גם משהו כלקסמה עצמאית הנכתבת כך חדשה יחסית. א"ש, גם במהדורתו החדשה, מפנה למי שהוא. בב"י איננה כלל. מישהי חדשה עוד יותר; א"ש מפנה למי שהיא. ברב-מילים כבר מישהו, מישהי, משהו ערכים בפני עצמם.

ועשן שחור קוטר ועולה (עמ' 24) -

קוטר - מעלה עשן. הביטוי קוטר ועולה נקרה פעמים מספר בבבלי כריתות ו ע"ב (והוא המקום היחיד בספרות חז"ל),³⁷ כגון: "מה הפרט מפורש דבר שקוטר ועולה וריחו נודף, אף כל דבר שקוטר ועולה וריחו נודף".

אינך מספיק לעמוד עליו, עד שהוא מתפספס ונעשה חורים חורים (עמ' 42) - הפועל פִּסְפַּס נמצא בספרות חז"ל, החל במשנה, כגון: מתירין פקיעי עמיר לפני בהמה ומפספסים את הגפים (שבת כד, ב). ייתכן שעגנון הוא הראשון שיצר את הפועל בהתפעל.³⁸ בעברית החדשה קיימות, כמובן, פִּסְפַּס והִתְפַּסְפַּס (הפ"יין רפות!) בלשון הסלנג, במשמעות אחרת לגמרי: 'החטיא, החמיץ'.

נטל קומקום ומכונה של פתילות (עמ' 49) -

מאוחר יותר שימשה המילה פתיליה, והיא אף נקבעה במילון מאוחר של האקדמיה ללשון (כלכלת הבית תשל"ח). היא עדיין אינה במילון גור, גם לא במהדורת תש"ו. בפרויקט בן-יהודה לא מצאתי עדויות ישנות למילה.³⁹

וכבר הוציא וועד המושבה מכתב חוזר להכחיש את הענין (עמ' 53) -

בעברית שלנו אנחנו משתמשים במילה חוזר. היא מופיעה כבר במילון ב"י, עמ' 1461 (כרך ג, יצא ב-1912): "ובזמן האחרון משתמשים בשם זה במשמ' מכתב שלוח להרכה אנשים". חוזר היא קיצור הצירוף מכתב חוזר, בהשמטת הגרעין (השווה: [פרה] חולבת, [בחירות] מקדימות). במכתב חוזר השתמשו הרבה סופרים כמו אחד העם, סמולנסקין, אוסישקין. והינה עגנון ב-1945 עדיין משתמש בצירוף, ונראה שלא במקרה.

37 משום מה לא הובאו במילון ב"י מובאות לקט"ר קל, מלבד ציון העובדה שהקל אינו במקרא. בא"ש יש מובאה מכריתות ו ע"ב.
38 ראו ויס, בשוש לשון, עמ' 92.
39 היא מובאת במילון מאוחר של האקדמיה ללשון - כלכלת בית תשל"ח. אני זוכר שבסוף שנות החמישים ובתחילת השישים של המאה הקודמת היה עדיין השימוש בה נפוץ. כתב העת המקוון לספרות "הפתיליה" מציב גלעד למילה.

דבר זה מרטיע באויר (עמ' 94) -

ספר הערוך (עה"ש, ז, עמ' 272) ובעקבותיו מילון ב"י (עמ' 6565) מביאים את הפועל הַרְטִיעַ על פי מקור אחד ויחיד, מראש מדרש ילמדנו: "עד שלא יגמור צורת הולד יפה היא מרטיעת וצוחת".⁴⁰ בעל הערוך מפרש את המילה: "כמו מקרטע", כלומר: 'מקפץ, מדלג', ומשמעות זו אכן מתאימה בהקשר שלפנינו.⁴¹ האם מצא עגנון את המילה הנדירה הזאת במקור הזה, או היה לו מקור אחר שלא הצלחתי לעלות על עקבותיו?

שום פתיעה נעימה אינה צפויה לה משם (עמ' 95) -

לא מצאתי את המילה בשום מקור קדום, ושמה היא חידושו של עגנון. אכן-שושן מביא את המילה; מובאתו הראשונה היא מעגנון כאן. הוא מוסיף מובאות מאלתרמן ומקרמר.

כלום עסוקה המיוזנת כל כך ואינה פנויה לנקות את המנורה (עמ' 106); לא השגיחה בו ציפה שושי המיוזנת (עמ' 111) -

משמעות המילה המוזרה הזאת - 'בעלת מזנון'. ויס⁴² מונה אותה בין חידושי של עגנון. איך אפשר להסביר את תצורתה? אציע בזהירות את האפשרות הזאת: עגנון תפס את - on שבסוף המילה כצורן, כמוספית, מעין ה--an שבמשקל קָטֵלְן, ומכאן שמזנון הוא גם 'בעל המזנון' או 'המוכר במזנון'. לסופית הזאת (לתפיסתו) הוסיף את צורן הנקבה - ת (להשוואה: אילו הוסיף צורן נקבה כזה לבְטֵלְן היה מתקבל: בְּטֵלְנָת, מעין אנלוגיה ל: נְכָתָב - נְכָתְבָת).⁴³

יש מן הסיפורים שדומים עלינו לסיפורי אגדה, ובאמת הם מעשים שהיו (עמ' 235) - יש כאן שימוש ברור במשמעות החדשה והלא מקורית למילה הזאת, והיא 'סיפור דמיוני'. נראה שהשימוש הזה הושפע מצלילה של המילה לְגַנְדָה בכמה משפות אירופה (גרמנית, רוסית, אנגלית).⁴⁴ ב"י בערך אגדה כבר מביא את המשמעות הזאת בציון הסימן לספרות הבתר-תלמודית, והמקורות היחידים שציין הם מילונייהם של שטיינברג ושולבוים.⁴⁵ השימוש הזה של עגנון במילה מפתיע במקצת: הוא היה קרוב מאוד לעולם האגדה של חז"ל ועסק בה הרבה, וככל זאת לא נרתע מהשימוש במילה במשמעות החדשה הזאת.

מאחר שאין אדם נעשה אמן אלא אם כן נולד אמן, אבל יכול ללמוד אומנות שהיא אמנות, התחיל מלמדו עשיית שלטים (עמ' 241) -

יש כאן הבחנה ברורה בין אֲמָנוּת - מקצוע, מלאכת כפיים לבין אֲמָנוּת - מלאכת מחשבת שיש בה יצירתיות. ברור שהבחנה זו לא יכלה להתקיים בתקופה הקלסית, שהרי בה התנועות "קמץ קטן" וקיבוץ לא היו אלא אלופונים של פונמה אחת (שמוצאה u קצרה היסטורית). כבר בן-יהודה כתב בערכו (כרך א - 1908): "ונתיחד בספרות החדשה לבקי במלאכה דקה יפה", ומתרגמו: Künstler; artiste; artist.⁴⁶ גם אפשטיין ואבינרי מניחים את ההבחנה הזאת כידועה.⁴⁷ קוטשר הראה שאפשר למצוא את ההבחנה הזאת כבר אצל מנקד כ"י קאופמן למשנה.⁴⁸

יודעים היינו שכל מה שכתוב בתורה קיים לעולם. וכל שוקו של כל אחד ואחד מעמנו היה לסגל מצוות ומעשים טובים האמורים בתורה (עמ' 263) -

גם כאן באה לידי ביטוי אהבתו של עגנון לחפש מילים וצורות נדירות ולהתמיה בהן את הקורא. שוק אינו אלא 'תשוקה', והצורה לקוחה מהמדרש הזה:

- 44 ראו במאמרי "אגדה והגדה".
 45 מעניין: שניהם נפטרו ב-1908, היא השנה שהופיע בה הכרך הראשון של מילון בן-יהודה, שבו הערך הזה.
 46 ואף על פי שעל יד הלמה הראשית (שב"י מנקדה אָמֵן דווקא), הוא מביא גם את הניקוד אָמֵן (וגם אָמֵן, אָמֵן), הגדרה זו מתייחסת לאָמֵן (=אָמֵן אצלו), שהרי ייחד ערך בפני עצמו לאוּמֵן (כך ניקדה; ואין לכך צידוק במקורות המהימנים).
 47 אפשטיין, עמ' 68; אבינרי, היכל המשקלים, עמ' 176; דווקא הוא מעיר שאין להבחנה תוקף היסטורי.
 48 קוטשר, ביצוע תנועות, עמ' 160, והערה 80 שם. כמוכן, לא נראה שמי שהנהיגו את ההבחנה הזאת בעברית החדשה (מתי?) הלכו בעקבות מסורתו של מנקד כ"י קאופמן.

- 40 ובהוצאות שלנו של מדרש תנחומא-ילמדנו, לרבות המסידה המובאת במפעל המילון ההיסטורי, איננו. ונראה שגם כותב הערך במילון ב"י לא מצא את הגרסה הזאת, כי במקום מראה מקום מדויק כתב "מובא בערוך".
 41 טור סיני, בהערה לערך במילון ב"י (שם, הע' 1) חולק וסובר שמשמעותו כמו 'הרתיע', אבל כאמור, נראה שעגנון הבינה כמו שפירש בעל הערוך.
 42 ויס, בשוט לשון, עמ' 93.
 43 לא נעלמו מעיניי הקשיים בהסבר הזה: לא מצינו בלשון חז"ל שתצטרף סופית - ת לשם המסתיים ב-, ז או ב-זן, אלא רק -ית, מעין בְּטֵלְנִית, ולא בְּטֵלְנָת, ועוד: המעבר מהצורה "המצופה" מְזוּנָת למְזוּנָת קשה (אבל השוו את הווריאנטות אֶלְמֵן - אֶלְמוֹן ב"ח).

לימלם יצחק (עמ' 424) -

רבים חשבו (ביניהם אני) שזו אחת מהברקות הלשון של אפרים קישון.⁵² מתברר שהפועל הזה מופיע שלוש פעמים במדרש פסיקתא רבתי (בהקשר אחד) במשמעות 'רטון, התלונן', כגון: וכל זמן שהיה מקופל (המשכן - ג"ב) היו ישראל מלמלמים על משה לומר, למה לא הוקם מיד? או שמא דופי אירע בו" (פסיקתא רבתי כד, א). במאגר המילון ההיסטורי מתועדת היקרות אחת אצל א"נ גנסיין, ובפרויקט בן-יהודה מצאתי היקרות אצל שושנה שריירא; אצל אלה - כמו אצל עגנון כאן - המשמעות היא סתם 'דיבר' או 'מלמל'.

לא חיסר שם יום ולא לקח לו חופש. עכשיו יקח לו חופש ויסע עם סוגיה (עמ' 444) - הביטוי הוא תרגום שאילה משפות אירופה, כגון יידיש: נומען אַ וואַקאַציע, ואנגלית: to take a vacation.

נראה שהדרישה הנורמטיבית להבחין בין חופש לחופשה עדיין לא הייתה קיימת: אבינרי כתב בשנים תש"ט-תש"י: בעברית החדשה מבקשים להבחין בין חופשה, כמושג מוגבל ופרטי של שחרור מעבודה לזמן מה, ובין חופש, כמושג כללי ובלתי מוגבל. הבחנה זו ראויה להתקבל.⁵³

בחורה גמישה. מחמת גמישות יתירה מתחלקת היא מבין אצבעותיך (עמ' 447) - במילון ב"י המילים גְּמִישׁ וּגְמִישׁוֹת מסומנות כחידושו של המחבר, על פי שורש ארמי. ידוע יחסו הלעגני ולעיתים אפילו עויץ של עגנון לבן-יהודה,⁵⁴ ובכל זאת לא נמנע מלהשתמש בחידושו.

הילדה רבינוביץ אינה קרתנית ואינה מרקדת בקלות שאתה רואה כחמורות (עמ' 451) - עגנון משתמש כאן במילה קרתני בהוראתה החדשה, בעלת הקונוטציה השלילית: 'פרובינציאלי, צר אופק'. במקורה, בספרות חז"ל, משמעות המילה היא 'בן כפר, בן

52 ונראה שמי שנתן השראה לקישון להשתמש במילה הוא הסופר אביגדור המאירי, שהשתמש בו בתרגומו ליצירתו הראשונה של קישון בארץ, "העולה היורד לחיינו": "במקרה זה תן לו לדבר, ולמלם לו לפעמים ב'אמתים' אחרים".

53 אבינרי, יד, עמ' 198.

54 ראו בהרחבה אצל בר-אדון, עמ' 93-127, פרק המוקדש כולו לבן-יהודה, ובייחוד עמ' 93-109. בפרק זה הוא גם מונה את (כל?) המקומות שבן-יהודה מוזכר ב"תמול שלשום", ולרוב ללעג או לגנאי. ראו גם בסעיף האחרון של המאמר הזה.

"ואל אישך תשוקתך" - ד' שוקים הן: אין שוקה שלאשה אלא על אישה - "ואל אישך תשוקתך", אין שוקו שליצר הרע אלא על קין וחבריו - "ואליך תשוקתו" (בראשית ז, ד), אין שוקין שלגשמים אלא על הארץ - "פקדת הארץ ותשוקקה" (תהלים סה, י), ואין שוקו שלהקב"ה אלא על ישראל - "ועלי תשוקתו" (שיר השירים ז, יא) (בראשית רבה ותיאודור-אלבקן בראשית כ).⁴⁹

שלא תתפשט החולאת (עמ' 345) -

המילה מובאת במילון ב"י ובמילון א"ש, והמובאה הראשונה שלהם היא מכתבי בעל "נודע ביהודה" (המאה הי"ח). בפרויקט השו"ת של בר-אילן מצאתי לא פחות מ-180 היקרויות, רובן ככולן מכתבי פוסקים אחרונים. עגנון הולך כאן בעקבותיהם. לפי עדותו של מירקין המילה נמצאת לא פחות מ-21 פעמים בכתבי עגנון,⁵⁰ והיא מתועדת במאגר המילון ההיסטורי פעם אחת ביצירה של מנדלי.

הניקוד אצל ב"י וא"ש הוא חוּלָאָת - ניקוד מוזר עד בלתי-אפשרי בעברית.⁵¹ א"ש אומר שהמילה היא צורה משובשת של חולי, על פי השגור ביידיש. ונראה שאכן השפעת היידיש יש כאן; השווה: משוגעת [mešugās], שם עצם מופשט שנוצר משם התואר משוגע.

בגד ר' אלטר את בגדו (עמ' 345) -

גם כאן חיפש עגנון ומצא מילה נדירה ביותר. התייעוד היחידי המובא במילונים לפועל פָּגַד במשמעות 'לְבָשׁ' הוא זה: "לשני בני אדם שהיו מתכסין בשלמה חדשה בימות הגשמים, והיה זה בוגד בה מכאן וזה בוגד בה מכאן עד שקרעו אותה (איכה רבה, פתיחה, יב).

49 זו הנוסחה המופיעה ברפוס. במסירה של מפעל המילון (כ"י וטיקן 30, יד שנייה) בחלק מההיקרויות יש תשוקה ולא שוק: "ואל אישך תשוקתך" - ארבעה תשוקות הן: אין תשוקת האשה אלא לבעלה - "ואל אישך תשוקתך", אין תשוקת יצר הרע אלא על קין וחבריו - "ואליך תשוקתו", אין שוקן שלגשמים אלא על הארץ - "פקדת הארץ ותשוקקה", אין שוקו שלהקב"ה אלא על ישראל - "ועלי תשוקתו".

50 ראו את הערתו ב"אקדם" 9 (אב תשנ"ו), עמ' 5.

51 המקבילה הקרובה ביותר שאני יכול לחשוב עליה היא צורות כמו נְקָרְאָת, נְמַצָּאת במסורת תימן; ראו שבטיאל, מסורות התימנים, עמ' 212.

עיררה, ומילון ב"י ואפילו מילון גור תש"ו עדיין אינם מכירים את המשמעות החדשה. א"ש מביא במילונו את המשמעות החדשה למילה וגם את שם העצם הנגזר ממנה קרתנות. מובאותיו הן החל מברנר.⁵⁵

שעמד עמו על החומה לצייר תמונה שלא תימנו אבותינו (עמ' 208); תמונות הרבה "תימן" בירושלים. ועכשיו יפו מתבקשת "לתמן" ממנה תמונות והמירכאות במקור (עמ' 456) -

פועל זה מן תמונה חידושו של עגנון הוא, וכבר מנהו ויס ברשימתו.⁵⁶ קשה לדעת אם התכוון בכך עגנון לצרף מילה מן המניין לאוצר המילים העברי (שהרי די בפועל צייר), או שיש כאן מעין התחכמות של הלצה.

שעונה זו עונת הרחיצה הייתה (עמ' 457) -

היום מקובל עונת הרחיצה; נראה שבעבר היה מקובל גם עונת הרחיצה. מצאתי בפרויקט בן-יהודה היקרות אחת ב"שכול וכישלון" של ברנר. גם אלתרמן כתב בשירו "קשה להיות ים": עונת הרחיצה בתקופה והודעה (דבר, 1934).

אשפתה של ירושלים עשויה לעשות כל בעלי חוטם לתורנים (עמ' 476) -

מי שמשתמש היום במילה הנדירה הזאת אומר או כותב בדרך כלל תתן - כך במילונים החדשים יותר (גור תרצ"ה, א"ש, מרן, ההווה), והצורה תתנגות נקבעה במילוני ועד הלשון והאקדמיה ללשון משנת 1942. אבל בדפוס וילנא של הבבלי הצורה היא תותרנית (כבא בתרא קמו ע"א), ובעקבותיו עגנון נוקט כך. תותרן היא צורת הערך גם במילון ב"י.⁵⁷

ומין חממות קשה ומכוערת הייתה מבטבטת ויוצאת מן החוטם (עמ' 478) -

נטבטבט הוא פועל יחידאי בספרות חז"ל, המופיע פעמיים בהקשר אחד: "למה רבית דומה? למי שנשכחו נחש, לא הרגיש, אמר: מי נשכני? ולא ידע עד שנתבטבטה עליו, כך הרבית, אינו מרגיש עד שנתבטבטה עליו (תנחומא, משפטים ט). משמעותו -

55 אבל לדעתי, כמובאה מברנר המשמעות היא הישנה ולא החדשה.

56 ויס, עמ' 93.

57 וגם רוב כתבי היד של הבבלי גורסים תותרן. הסיבה לכך שבלשון ימינו גברה הצורה תתן היא אולי שכיחותו של משקל קטלן לעומת קוטלן.

'התנפה, תפח'. ב"י מביאו. א"ש כבר מביא תיעוד מהספרות החדשה גם לפעלים בפיעל, וביניהם מעגנון במקומנו. נראה שכאן משמעותו 'מבצבצת, בולטת'.

שיש נוטים אחר בנו של הרב הנפטר ומסייעים לו להתרברב (עמ' 482) -

המשמעות כאן: 'להיות רב, להיעשות רב', בשמץ לגלוג. מצאנו רב רב במשמעות קרובה לזו בספר הערוך: "והדרות הראשונים שהיו גדולים מאד לא היו צריכים לרברבם לא ברבן, ולא ברבי, ולא ברב" (עה"ש, א, ערך אבי, עמ' 6). שימוש בהתרברב במשמעות הזאת קודם לעגנון מצאתי באמצעות פרויקט בן-יהודה ב"תולדות ישראל" לזאב יעבץ.

ששולחים את בניהם לבתי לימודיות (עמ' 518) -

הצירוף בית לימוד ובריבוי בתי לימוד נמצא בספרות הרבנית המאוחרת יחסית. עגנון נקט כאן את המכונה הריבוי הכפול, כלומר: ריבוי של הנסמך וגם של הסומך, הרגיל בלשון חכמים: בתי כנסיות, בתי מדרשות, בעלי מומים. ונראה שהעדיף לימודיות על לימודים כדי לרמוז על החכמות הלימודיות, מושג נפוץ בספרות הפילוסופית (בעיקר המתורגמת) של ימי הביניים; ואולי כדי להדהד את הצירופים בתי כנסיות ובתי מדרשות.

והחלוקה כבר בתחילתה לא הספיקה אפילו כדי חלק רביעי של צרכיו של אדם (עמ' 522) -

העדיף את הצירוף הזה על פני המילים הפשוטות רבע ורביעית.⁵⁸

ואביא קצת כיבוד ונברכך בכרכת מזל טוב (עמ' 550) -

כיבוד כאן כמשמעות 'מאכל המוגש לאורחים, תקרובת'. ב"י עדיין אינו מביאה; בגור תרצ"ה היא כבר נמצאת. א"ש מייחס את המשמעות הזאת לספרות חז"ל, אבל המילה כיבוד כמובאה שהוא מביא מויקרא רבה אינה נושאת את המשמעות הזאת.

58 אנחנו מצפים למצוא את הצירוף עם חלק בשברים "מסוככים" יותר, כגון: "תמיד משערין כדי חלק צ"ו מר' סאין" (תפארת ישראל, יכין, כלים ב, כא)

מילים לועזיות

ככלל, עגנון ממעט בשימוש במילים לועזיות. לא זו אף זו: מנצור מציין כמה מקרים שבהם המיר עגנון מילה לועזית במהדורה מוקדמת של פרקי "תמול שלשום" במילה עברית במהדורה המאוחרת.⁵⁹ הינה כמה מהמילים הלועזיות שבחר הסופר להשתמש בהן: סימינריסטן (עמ' 327); פיסמיסטון (עמ' 392, 395) - בספרו הקדיש אבינרי ערך גדול הדין בשמות בעלי סיומת כפולה, -יִסְטָ+ -ן (או -ין), לועזית ועברית. לפי בדיקתו, הראשון שיצר מילים כאלה היה הסופר דוד פרישמן, ואולי הייתה כוונתו בכך "לייחד" במקצת את המילים הלועזיות.⁶⁰ אבינרי עצמו התנגד לסיומת הנוספת הזאת, "שהיא טפלה ותפלה כאחת". ולדעתו "גם ש"י עגנון שגה בזה, בכתבו אסיאיסטן [= כותב מסות - ג"ב], פובליציסטן".⁶¹ ונדמה שגם כאן גרם רצונו של עגנון לייחד את כתיבתו.

נכנס אדם נמוך מגודל זקן בלונדיני (עמ' 381).

ואתה מיסטור מנריל מה אתה עושה כאן? - - - ניענעה לו הרבנית באצבעה ואמרה, נו נו מיסטור (עמ' 427) - ויוער שאין מדובר כאן בדוברי אנגלית.⁶²

והולכת עמו אצל הרבינר לעשות להם חופה. לובש הרבינר בגדי רבנות ועושה להם חופה (עמ' 444) -

רבינר הוא 'רב' בגרמנית. בדרך כלל כונה כך רב מודרני, לעיתים קרובות לא אורתודוקסי.⁶³ הקשר המובאה הוא חתונה הנערכת בברלין "כשהעוגב הגדול שבהיכל מנגן וההיכל מאיר בנרות הרבה" (שם).

59 מנצור, עמ' 226.

60 אבינרי, יד, עמ' 577; ראו את דברי קלוזנר המובאים שם.

61 שם.

62 לפחות חלק מהעלילה מתרחשת בתקופת המנדט הבריטי, ונראה שבשימוש במילה הזאת יש לעג כלשהו כלפי הנמען.

63 לעיתים כונה "דוקטור רבינר", בעיקר בגרמניה ובהונגריה; בוגרי בתי המדרש לרבנים היו בעלי תואר דוקטור.

בעלי הפבריקאות (עמ' 504) -

כלומר: בתי חרושת. המילה הלועזית נוהגת בין השאר בגרמנית וביידיש.⁶⁴ יושם אל לב לצורת הריבוי המיוחדת, מעין טבלאות, דיוטאות.

היינו שהרצון הוא כח אבטונומי (עמ' 562) -

זו הצורה שהייתה למילה זו ולדומותיה, לפחות בכתב, אצל סופרים רבים עד המחצית הראשונה של המאה העשרים, לרבות בספרות השו"ת של התקופה. זו הצורה היחידה המובאת במילון גור תש"ו (!). זו הייתה גם קביעת ועד הלשון, וכך מופיעה המילה במילון הפסיכולוגיה של הוועד מתש"ו.⁶⁵ לימים חזר בו ועד הלשון, וקבע שמקבילת הדיפתונג au הלועזי בעברי תהיה -i.⁶⁶

עברית עממית, סלנג

יש לנו כאן הצצה ללשון הדיבור העממית של אותה תקופה. זה נדיר למדיי כי כידוע, בדורו של עגנון עדיין לא הבחינו הסופרים בכתבתם את לשון הדיבור מלשון הסיפר.⁶⁷ וקרא בקול ובשמחה, ערב טוב חברה, ערב טוב חברה [=חֶבְרָה, בהטעמת מלעיל] (עמ' 385); חברה פנו מקום לירושלמי הלז (עמ' 387) - המילה חֶבְרָה, שמקורה ביידיש, עדיין נוהגת בסלנג שלנו, אם כי היא מיושנת במקצת.

נלך לקהירא ונעשה חיים (עמ' 425) -

הביטוי הוא תרגום מיידיש: מאכן א לעבן, ועדיין נוהג בעברית.

64 וידוע לעגם של כמה סופרים על ה"פבריקה של מילים" של בן-יהודה וועד הלשון.

65 ראו דיונים מעניינים על כך במדור "לשונונו לעם" בעיתון "הארץ" בשנות השלושים, כפי שקובצו ב"שפה קמה", בסעיפים 255, 286, 306. ונראה שבנוסף לצורה המופיעה במדרש תהילים א, כא על פי אחת הגרסאות: "אבטומטוס הוא העולם" (ראו את הערת המהדיר שם), גרמה גם הגיית המילים האלה ברוסית. גם היום אפשר לשמוע מפי עולים מרוסיה אבטוכוס וכד'.

66 ראו "שפה קמה", סעיף 310.

67 ראו, למשל, שורצולד, סעיף 4.

ה

שונות

פרפרזה בלשון חכמים על מקור מקראי

פגע בו יצרו נשאו לבו לשדות ולכרמים שבארץ ישראל. בא לו לארץ ישראל וראה באר בשדה ועדרי צאן רובצים עליה, ועל פי הבאר רובצת אבן גדולה, ואין בכח אדם אחד או שנים לגללה. באו נערות מנערות המושבה להשקות את צאנן. גלל יצחק את האבן מעל פי הבאר. השקו את הצאן וחזרו למושבה. היתה כל המושבה תמיחה, היאך הספקתן היום לחזור כל כך מהרה. אמרו הבנות, זימן לנו המקום בחור צעיר מפולין וגלל את האבן מעל פי הבאר, כזה שמעביר את הפקק מעל פי צלוחית. אמרו להן, והיכן הוא, למה הנחתן אותו? קראו לו ויסעד עמנו (עמ' 28).⁶⁸

חיקוי מלגלג של דיבור בהברה אשכנזית

רואה אדויני שורה של אילנוים ירויקים !! - ג"ב. אם כיינ יפנה נא אדויני כלפי אויסם האילנוים הירויקים, ושם ימצא אדויני עס העגלוים שאדויני מבקייש, היין אויסן שהוילכוים לפייסח תיקווי והיין אויתן שהוילכוים לרחובים ולדישוין לציוון וכיין אויסן שהוילכוים לשאר מוישבוים אחיינו בני ישראיל היוישיבים על אדמס הקוידיש בארץ הקדווישי (עמ' 43).⁶⁹

הגיגים על ענייני הלשון העברית ועל עניינים אחרים⁷⁰

אלא שהיה זה מדבר בהברה ספרדית, והיה בולל קללות רוסיות וערביות במלים שנתחדשו בארץ (עמ' 44).

וכן נהג הארון בן יהודה שמטייל כל ערב עם הגברת חמדה (עמ' 245).

מאחר שבלשון אונגרית אמר, ולשון אונגרית יצחק לא הכיר (עמ' 296).

ומשליבים בתוך שיחתם מלים שנתקבלו בוועד הלשון (עמ' 328).

68 ראו מנצור, עמ' 245-246; ברויאר, עמ' 238.

69 ראו בר-ארון, עמ' 71-72.

70 בסעיף האחרון הזה הרשיתי לעצמי להרוג קצת ולשלב גם כמה הגיגים שאינם בתחום הלשון, שמצאתי בהם עניין מיוחד.

ביקרו את רחובות הבוכרים [...] ואת בן יהודה. והגברת חמדה בן יהודה נהגה בהם טובת עין והראתה להם את השולחן, שהכניסה לו לבן יהודה לבית האסורים, וכן הראתה להם את הארון הגדול, שכל הלשון העברית מכונסת בו, מבראשית ברא אלהים עד המלים שיצרה היא (עמ' 331).

שותים ומרקדים ושרים, זבחו זבחי צדק ובטחו אל ה' רבים אומרים מי יראנו טוב (עמ' 448).⁷¹

האשכנזים אמרו שהוא גלגול של אותו אפיקורוס שכופר בכל התורה כולה ומודה בלשון הקודש ובן-יהודה - ג"ב (עמ' 462).

ואין לטעון ממה שכתוב על עורו כלב משוגע, שהרי דוקא ממקום זה קל להוכיח שאין כאן כלום, שהרי לפי תהלוכות הלשון צריך להכתב כלב שוטה. ומעתה שכתוב כלב משוגע - שיבוש הוא (עמ' 468-469).

ברם חלומות פעמים יש בהם מקצה אמת, חקירות רובן ככולן הן שטויות. ובלק לא די שהחזיק בשטויותיו אלא היה טופל להן השערות והשערות להשערות ומשטה לו שיטות ומחזקן בשיטות רפויות מהן (עמ' 472).

כאותם הפחדנים שהומירוס רבן של פייטני האומות גינה אותם בשיריו (עמ' 478). וכיון שהגיעו אצל הרב מיפו סיפרו בשבחו, שמלבד גדולתו בנגלה ובנסתר מקריב הוא את עצמו ממש על כל אחד ואחד מישראל (הרב קוק - ג"ב) (עמ' 482).

אילמלא לא באה צרה חדשה אפשר שהיינו מתקיימים על האדמה. אבל אין למדין אילמלי מאלמלא (עמ' 499).⁷²

נזכר אחד מהם שראוי לבקר את החולה לא הלך לבקר, משום שלא רצה לישב עם נשים (עמ' 545).

ועל ר' גרונום יקום פורקן, שעוצב על פי דמותו של ר' בן-ציון יודלר - ג"ב שהוא בקי בעוונות הדור כמלאכי חבלה, וכל העוונות והחטאים והפשעים שפשעו ושחטאו ושערו שגורים על פיו, כאילו הפקיד השטן פנקסו אצלו (עמ' 560).

71 ראו באתר "זמרשת" על שני גלגולי השיר: "זבחו זבחי צדק" ו"בן לוקח בת":

<https://www.zemereshet.co.il/song.asp?id=1362>

<https://www.zemereshet.co.il/song.asp?id=2284>

72 ראו בן-חיים, עמ' 417-423.

הכלב בלק: אלך אלך, משום שאני רוצה לילך. לכאורה תשובה פרימיטיבית השיב בלק, אבל באמת אתה מוצא כאן נימוק פילוסופי, היינו שהרצון הוא כח אבטונומי, ואין לשלול אותו מטעמים סיבתיים (עמ' 562).

ועל שפרה, אשתו של יצחק קומרן ועכשיו שגילחו את ראשה וניטל שערה היה מצעה דוחקה ולא מצאה מנוח (עמ' 599).

אנו עומדים מרעידים ומשתוממים. יצחק זה שאינו גרוע משאר כל אדם, מפני מה נענש כל כך? -- קל להם לאותם שאינם טורדים עצמם בהרהורים יתירים, אם מחמת תמימות יתירה אם מחמת חכמה יתירה, אבל כל מי שאינו לא תמים הרבה ולא חכם הרבה מה יענה ומה יאמר? (עמ' 604).

קיצורי ביבליוגרפיה

המוכאות מספרות חז"ל הן על פי אתר "מאגרים" של מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, אלא אם כן ייאמר אחרת.

אבינרי, היכל = י' אבינרי, היכל המשקלים, תל אביב תשל"ו.

אבינרי, יד = י' אבינרי, יד הלשון, תל אביב תשכ"ה.

אזר = מ' אזר, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה.

אפשטיין = י' אפשטיין, הגיוני לשון, תל אביב תש"ז.

א"ש = א' אבן-שושן, המלון החדש, ירושלים תשכ"ו-תשל"ל.

ב"י = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים-תל-אביב תרס"ט-תשי"ט.

בירנבאום, אגדה והגדה = "אגדה והגדה, אגדות ומעשיות", לשוננו לעם מה (תשנ"ד), עמ' 101.

בן-נון = א' בן-נון (מהדיר), שישה סדרי משנה [...] מנוקדים ומפוסקים על פי מסורת יהודי תימן, בני ברק תשע"ד.

בנדויד = א' בנדויד, מדריך לשון לרדיו ולטלוויזיה, ירושלים תשל"ד.

ברגריין = נ' ברגריין, עיונים בלשון העברית, ירושלים תשנ"ה.

בן-חיים = ז' בן-חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב.

ברויאר = י' ברויאר, "היסוד המקראי הסמוי בלשוננו של עגנון", מחקרי ירושלים בספרות עברית כג (תשע), עמ' 215-254.

גור תרצה"ה = י' גרובסקי (גור), מלון השפה העברית, תל אביב תרצ"ה.

גור תש"ו = י' גור, מלון עברי, תל אביב תש"ו.

גושן-גוטשטיין, טור הלשון = מ' גושן-גוטשטיין, טור הלשון, עיתון "הארץ", 1955-1975.

החלטות בדקדוק = המזכירות המדעית, החלטות האקדמיה בדקדוק, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשע"ד.³

ההווה = ש' בהט ומ' מישור, מילון ההווה: מילון שימושי לעברית התקנית, תשנ"ה.

ויס = ר' ויס, בשוט לשון, ירושלים 1982.

ילון, באיזו פנים - ח' ילון, "באיזו פנים", ענייני לשון ב (תש"ג), בעריכת ח' ילון, עמ' 58-59.

ח"א כהן = "העברית הרבנית והעברית הנורמטיבית", לשוננו לעם נד (תשס"ג-תשס"ד), עמ' 35-46.

מדן = מ' מדן, מאלף עד תו: מלון עברי שימושי, תל אביב תשל"ג.

מדרש תהילים = ש' באבער (מהדיר), מדרש תהילים המכונה שוחר טוב, וילנא תרנ"א.

מישור = מ' מישור, "על 'אלו' ו'אלו'", אקדם: ידיעון האקדמיה ללשון העברית, גיליון 37 (מרחשוון תשס"ט), עמ' 7.

מנצור = י' מנצור, עיונים בלשוננו של עגנון, תל אביב תשכ"ט.

מש"ל = ששה סדרי משנה מנוקדים [...] הוצאת ב' כהן, ירושלים תרפ"ו (צילום דפוס ליוורנו).

סגל = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו.

סיוון, לקסיקון = ר' סיוון, לקסיקון לשיפור הלשון, תל אביב תשל"ט.

סיוון, העגבניה = ר' סיוון, "העגבניה ומה שעוללו לה שמותיה", לשוננו לעם כב (תשל"א), עמ' 75-104.

עגנון, באיזו פנים = ש"י עגנון, ענייני לשון ב (תש"ג), בעריכת ח' ילון, עמ' 38-39.

עה"ש = ח"י קאהוט, ספר ערוך השלם, א-ח, וינה 1878-1892.

פרץ = י' פרץ, תחביר הלשון העברית, תל אביב תש"ג.

קדרי = מ"צ קדרי, תחביר וסמאנטיקה בעברית שלאחר המקרא, א, רמת גן תשנ"א.

קוטשר, ביצוע תנועות = "ביצוע תנועות u i בתעתיקי העברית המקראית בארמית הגלילית ובלשון חז"ל", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים

תשל"ב, עמ' 129-165 [במקור: ספר ב' דה-פריז, ירושלים תשכ"ט, עמ' 218-251].

שבטיאל, מסורות התימנים = י' שבטיאל, "מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 207-223

[במקור: קונטרסים לעניני הלשון העברית, א, בעריכת ח' ילון, ירושלים תרצ"ז-תרצ"ח, עמ' 8-15].

שורצולר = א' שורצולר, "פני הלשון כפני הדור", פנים 33 (2005), עמ' 4-14. שפה

קמה = ס' ברק ור' גדיש (עורכות), שפה קמה: לקט מתוך המדור "לשוננו לעם" [...]. ירושלים תשס"ט.